

Nyilasy Balázs

Egy irodalmi szótárról és egy irodalmi szótár ürügyén

1.

■ Nem túlzás kimondanunk: az oktatás igényeit és a szakmai kultúra terjesztését szolgáló (a diszciplína pillanatnyi színvonalát, gondolkozástörténeti állapotát bemutató), nívós szakszótár nélkülözhetetlen fogaskerek a tudomány gépezetében. Megléte vagy hiánya jelzi, milyen szolgáló készséggel működik, milyen terjeszkedési akaratot érvényesít a szaktudományi értelmiség. Gyarapodó, szolgálni és terjeszkedni akaró tudományt jó szótárak nélkül meglehetősen nehéz elképzelnünk. Annál szomorúbb, hogy nekünk, magyaroknak az általános irodalmi szótárak, glosszáriumok, lexikonok tükrébe nézve nem sok dicsekedni valónk van. A XX. század utolsó harmadában született *Világirodalmi lexikon* és egy-két, középiskolásoknak szánt irodalmi szótárt leszámítva nincsen mit számon tartanunk, és korszerű, korrekt szakmaiságról e néhány kiadvánnyal kapcsolatban sem beszélhetünk. Az angol anyanyelvűek, angolul olvasók számára adott bőségtől és magas színvonaltól bizony nagyon-nagyon messze vagyunk. Okos, jól szerkesztett lexikonokat, szótárakat, glosszáriumokat igényelve jómagam is angol irodalmi és társtudományi kézikönyveket forgatok. A Princeton poétikai enciklopédiát (lexikont), a Gerald Prince szerkesztette narratológiai szótárt éppúgy kézbe veszem, mint a Rom Harré és Roger Lamb által gondozott, pszichológiai, szociálpszichológiai szócikkekkel tartalmazó kiadványt. Legállandóbb tanácsadóm, legfontosabb segítőtőm mindazonáltal az *A Glossary of Literary Terms* című, irodalmi fogalmak bemutatására vállalkozó, angol szakos egyetemi hallgatóknak szánt, igényes, először 1957-ben publikált szótár. Természetesen nem a valahai, legelső kötetet használom. A *Glossary* 2014 januárjában immáron a tizenegyedik kiadásban jelent meg; a könyvet a szerkesztők az irodalomtudományi fejleményeket követve kiadásról kiadásra bővítik, a szócikkek és az irodalomjegyzéket tendenciózusan

frissítik. A szótár manapság közel ezerkétszáz fogalomra koncentrált, és több mint négyszáz oldalas.

A köteteket Meyer Howard Abrams, az Egyesült Államok legidősebb és legnevesebb élő irodalomtudósa 2005-ig egyedül szerkesztette. Abrams New Jersey államban, kelet-európai zsidó bevándorlók gyermekeként született 1911-ben. A Harvardon végzett, majd sok-sok éven át az ithacai Cornell egyetemen tanított. Már első, 1953-ban megjelent *The Mirror and the Lamp* című munkájával nemzetközi hírnévre tett szert; a romantikakutatásban új utakat nyitó kötetet a New York-i Modern Library Kiadó a világ száz legfontosabb angol nyelvű non fiction könyve közé sorolja. A tudós a modern irodalomelmélet, irodalomértés, kritika kérdéseivel is rendszeresen foglalkozik. Tradicionális és humanista irodalmárnak vallja magát; posztstrukturalista, dekonstruktivisták iskolákat érintő kritikai véleményének azokban az években is hangot adott, amikor a korszerűség presztizsjelvényeit Amerikában a Paul de Man, J. Hillis Miller, Barbara Johnson fémjelozte értelmezői közösség birtokolta.

Az irodalmi szótár nyolcadik kiadásától kezdve az idős kutató társszerkesztőt vett maga mellé. Geoffrey Galt Harpham, bár Abramsnél jóval fiatalabb, maga is neves tudós: az Amerikai Tudományos Akadémia tagja, s az Akadémia által alapított National Humanities Center (humán kutatóintézet) igazgatója. Első könyve a nyolcvanas évek elején jelent meg; 2002-ben publikált, nagy figyelmet keltő munkájában (*Language Alone: the Critical Fetish of Modernity*) szkeptikusan szemléli a humán tudományok s az irodalomtudomány több évtizedes rendszernyelvészeti orientációját, és olyan nagy tekintélyű gondolatrendszerek mellé tesz kérdőjeleket, mint a saussure-i nyelvelmélet, a derridai nyelvfilozófia s a lacani „lingvisztikai freudizmus”.

Az *A Glossary of Literary Terms* a korszerű irodalomértéshez kapcsolódó terminusok korrekt tárháza. A könyv címszavai közt rendre megtaláljuk a legfontosabb társ-

tudományi, művelődéstörténeti, kultúrtörténeti fogalmakat (*deizmus, humanizmus, pszichológia*), a nagy irodalmi trendeket, gondolkozásmódokat (*klasszicizmus, romantika, realizmus*), a kisebb és nagyobb műfajcsoportokat (*dráma, epika, regény, romance, himnusz, haiku*) és a prózapoétikai, költészet- s verstani sajtóságokat (*point of view, trópusok, alakzatok, metrika, ritmika*). A szócikkekben a vizsgált fogalom történeti pályafutásáról is rendszeresen kapunk információt. A *műfaj* címszó szerzője például nemcsak a műfajelmélet alapvető elgondolásait kíséri végig Arisztotelésztől a reneszánszon, újklasszicizmuson, romantikán át a chicagói iskoláig, strukturalizmusig, Wittgensteinig, de az áttekintés során a különböző korok legfontosabb műfaji novumait is számba veszi. A definíciókat Abramsék nem kerülik, ám nem is erőltetik fölöslegesen. A fogalmi körülírások körültekintőek, pontosak, de misztifikációtól mentesek. A *metaphor, theories of* címszó kidolgozója például mindjárt a gondolatmenet indításakor megjegyzi, hogy a metafora ügyében retorikusok és grammatikusok huszonöt évszázada tanakodnak, s bár a vitához a XX. század második felétől a filozófusok is csatlakoztak, máig nincs egyetértés a kérdésben.

A könyv centrális helyzetbe állított fogalmi döntő többségükben minden irodalmár számára kulcsfontosságúak, bár a szerkesztők a maguk angolszász nézőpontját érvényesítve néhány olyan terminust is kiemelten hangsúlyoznak, amelyek kifejezetten az angol-amerikai irodalmi kultúrából származnak. Ilyen például a T. S. Eliot kimódolta *objective correlative*, a Wimsattól és Beardsleytől származó *intentional* és *effective fallacy*, az Alexander Pope-hoz köthető *Great Chain of Being*. E fogalmak egyébként az angolszász eredet ellenére az európai irodalmárok számára is ismertek. Néhány más címszóval viszont más a helyzet. A Harold Bloom megalkotta *anxiety of influence* és az elioti *dissociation of sensibility* terminusokat, azt hiszem, mifélnék kevesebben ismerik, s egy német, francia, magyar nyelvű irodalmi szótár szerkesztője számára talán a *Harlem Renaissance* sem tűnne nélkülözhetetlen fontosságú kulcsfogalomnak. A *Glossary* angolszász beágyazottsága mindazonáltal nemhogy káros volna, de egyenesen hasznos a magyar irodalmár számára. Már csak azért is, mert kulcsterminológiáinkat, műfaji preferenciáinkat, problémamegjelentéseinket, csomópont-megállapításainkat illetően lépten-nyomon termékeny újragondolásra serkent, korrekciós alternatívákra figyelmeztet. A metafizikus költők, a preraffaeliták jelentékeny poézisét s a gótikus regény érdekes változatait vajon nem kellene végre érdeklődésünk homlokterébe vonnunk? Az angol világban alapvető fontosságú drá-

mai monológ műfajpoétikai átmeditálását nem kellene jobban szorgalmaznunk, már csak Petőfi Sándor, Arany János, Babits Mihály és Rakovszky Zsuzsa „objektíváló” költeményei miatt is?

Az *A Glossary of Literary Terms* a korszerűség kívánalmát szem előtt tartva természetesen nagy hangsúlyt fektet az irodalomkritika, a modern irodalomelmélet irányzatainak bemutatására is. A szótárból az orosz formalizmustól a reader response kritikáig, a marxizmustól a posztkolonialista elméletig, a pszichoanalízistól a feminizmusig, a fenomenológiától a kognitív poétikáig minden jelentős, nagy hatású iskola gondolkozásmódját megismerhetjük. A szerkesztők szócikkeikben néhány nálunk kevésbé ismert mozgalmat, kritikai nézetegyüttest is megjelenítenek. Ilyen például a *Darwinian literary studies* névvel jelölt (a múlt század utolsó évtizedének derekán megerősödött) elméleti irány, ilyen a laza, tág keretű, sokféle közelítést magába foglaló *ecocriticism* vagy a kilencvenes évek második felében felfutó amerikai *new philology*. Az ismertetések általában három-hat oldalra rúgnak. Legnagyobb terjedelem a feminista irodalomkritikának jut (az iskola bemutatása egyenesen hét oldalt tesz ki), de a marxista, posztstrukturalista, pszichológiai-pszichoanalitikus elméleteknek, kritikai módszereknek is csaknem ugyanennyi teret szentelnek a szerzők.

A modernista, posztmodernista gondolkozási irányok indokait, logikáját, részgazságait a szócikkírók korrekttül, higgadtan, apológiától és elutasítástól mentesen mutatják be. A szakirodalmi ajánlatban azonban az adott iskolát bíráló kritikai írások is rendeltetésszerűen helyet kapnak. A *deconstruction* címszóhoz csatolt bibliográfiában például „Among the many critiques of Derrida and of various practitioners of deconstructive literary criticism” Terry Eagleton, John M. Ellis, Wendell W. Harris írásai mellett s a Dwight Eddins, Daphne Patai és Will H. Corral szerkesztette sokszerzős, átfogó bírálókötetek szomszédságában maga Abrams is felbukkan három tanulmányval (*The Deconstructive Angel, How to do Things with Texts, Constructing and Deconstructing*).¹ Az átgondolt, részletes, korrekt bibliográfiai tájékoztatók egyébként nagymértékben járulnak hozzá a szótár hasznosságához. Szemléltessük e bibliográfiák pozitívumait újfent a dekonstrukciós szócikkhez fordulva! Az olvasónak mindenekelőtt a szakirodalmi lista részletessége tűnhet fel. A felsorolt könyvek, tanulmányok sora egy teljes oldalt foglal el. A szerző először a Jacques Derridához kapcsolódó angol nyelvű műveket mutatja be (a francia filozófus fontos tanulmányait, tematikus tanulmánygyűjteményeit hozza képbbe), majd az amerikai dekonstrukció legfon-

tosabb műveit veszi számba, s az irodalomjegyzék végén – mint említettem – az iskolával szemben kritikus munkák bemutatására is sort kerít. A bibliográfiai ajánlatot Abrams szótára – látjuk – nem tagolatlan címfolymként zúdítja az olvasóra, hanem rendezett, világos gondolati rendbe állítja. S a szerkesztőnek arra is van gondolja, hogy a könyvcímekhez rendre egy-egy eligazító, karakterjelző, értékelő mondat, félmondat, szókapcsolat társuljon. A tömör orientáló megjegyzések természetesen nemcsak a *Deconstruction* címszóhoz csatolt irodalomjegyzékben tűnnek fel, hanem minden egyes bibliográfiai részben. Jelentőségüket aligha lehet túlbecsülni. Az üres, egyhangú, egynemű címek meglevenednek, az olvasó nem amorfi könyvmasszával áll szemben, hanem eligazító, megfontolandó információk birtokába jut.

Az angol szakszótárak – mint már utaltam rá – a mi hazai kiadványainkkal szemben nagy fölényben vannak. A színvonalkülönbség felvillantásához használjuk fel a XX. század utolsó harmadában megjelent, terjedelmes hazai *Világirodalmi Lexikon* könyvészeti sajtóságait! A mérleg nyelvét már a rendszeres kiadások garantálta frissesség, up to date készenlét is Abramsék javára bilenti. A magyar lexikonsor által kínált olvasmányjegyzék egyszer s mindenkorra szól (2014-hez képest húsz–negyven évvel ezelőtti helyzetet tükröz), míg a folyamatosan frissített angol nyelvű glosszáriumban lévő máig terjed. A hazai vállalkozásban nyomát sem találjuk az imént említett hasznos, orientáló kommentároknak, és a szelektálást sem mondhatnánk körültekintőnek, megbízhatónak, végiggondoltnak. A bibliográfiák üres, monoton listákként sorjáznak előttünk, a szakirodalmi művek kiválasztása esetleges (információhiány és politikai előítélet által befolyásolt), és a készítő a nyelvek között is nemegyszer esetlegesen válogatnak. Bíráló megjegyzéseim példa-illusztrációját jó volna a lexikonbeli dekonstrukció címszavához kötni, ez azonban lehetetlen: ilyen címszó a magyar kiadványsor vonatkozó, 1972-ben megjelent kötetében ugyanis egyáltalán nem található. Az igazat megvallva azonban bárhol felüthetjük a könyvsorozatot, mindegyre anomáliákkal, átgondolatlanságokkal szembesülünk. Vegyük példának – mondjuk – a *romance* és a *regényelmélet* címszavakat! Az első esetben a szakirodalmi információt hiába várjuk: az átfogó jelentésű, kiterjedt értelemben vett *romance* bemutatásához a szócikkszerző – meglepő módon – nem csatlakoztat tájékoztató bibliográfiát. A második esetben viszont a címszóhoz tagadhatatlanul bőséges irodalomjegyzék társul. De korrekt, arányos tájékoztatást remélve – ezúttal is csalódnunk fogunk. A nevek közt böngészve olyan el-

sőrendű fontosságú teoretikusokat nem lelünk fel, mint Ian Watt, Wolfgang Kayser, Daniel Ortega. A felsorolás egyébként is – ki tudja, miért – kizárólag magyar nyelvű írásokra szorítkozik. A szócikkszerzők (Koltai Ágnes és Hegedűs Géza) a listát Szinnyei Ferenc 1925–26-ban megjelent könyvével kezdik, s Szegedy-Maszák Mihály, Félicien Marceau 1980-as, 1983-as műveivel fejezik be. És közben tücsköt-bogarat összegereblyéznek: Hegel esztétikáját, Hauser Arnold monográfiáját, Bodnár György Kaffka-tanulmányát, Németh G. Béla *Türelmetlen és késlekedő félszázadát*, 1970-es, 1976-os tanulmánygyűjteményeit egyaránt idevonják.

A bibliográfiai jegyzékek anomáliái persze csak részérdekűek ahhoz a kiterjedt, általános elégtelenséghez, problematikussághoz képest, amely a magyar *Világirodalmi Lexikon* amúgy is jellemzi. E problematikuság részben politikai determinációkból következik: az 1970-ben induló és a kilencvenes években lezáruló lexikonsorozat számára a pártállami befolyás evidens determinációs kényszereket jelentett. A széles spektrumú szellemi jelenségek bemutatásához szükséges nyitottság a korra éppen nem volt jellemző, a következetes, irodalmias látásmódot és nézőpontrendszert durva előítéletek korlátozták, akadályozták, így nem csoda, ha a kiadvány rendre hektikus kilengéseket, roppant szemléleti, módszertani különbségeket mutat. A *Glossary* és a *Lexikon* e téren megnyilvánuló nívókülönbséget szemléltessük egyazon címszó és szócikk kiáltóan más-másféle kidolgozásával! A megvilágított fogalom legyen a *humanizmus*. A címszó alá Abramsék számos korrekt, művelődéstörténeti információt sorakoztatnak fel. Az ismertetés tisztázza a kifejezés XVI. századi jelentését, taglalja a humanisták görög és római kultúrához való viszonyát, utal a klasszikusokhoz kapcsolódó erudíció fontosságára, a sokoldalú képzés általános ideáljára, s hasznos részletmegjelenítésekkel, árnyalati jelzésekkel is szolgál. Cicerót a humanisták legfontosabb (Platónnál és Arisztotelésznél is meghatározóbb) példaképeként tartja számon, és a klasszikus irodalom kritikai szemléletét taglalva megállapítja: a hangsúlyt elődeink inkább a morális és praktikus szempontokra, s nem az esztétikai értékekre helyezték, már csak azért is, mert a korérzet az érzelmeikkel és ösztönökkel szemben az értelmet favorizálta.

A magyar *Világirodalmi Lexikon* 'humanizmus' címszavához csatolt fejtegetések az *A Glossary of Literary Terms* informatív, korrekt szócikke mellett bizony nem irodalmi beszédnek, inkább valamiféle kommunista brosúrirodalom részletének látszanak. A szócikk szerzője mindössze a fejtegetések elején szolgál néhány iro-

dalmi érdekű (Menandroszra, Ciceróra utaló) információval, majd véglegesen áttér e brosúra ízű beszédmódra. Az „elvont – jótékonykodó, filantróp jellegű – emberszeretetet eszméje”-re² mint a kommunista, marxista elmélet által meghaladott előzményre utal; a „szocialista humanizmust” a korábbi ellentmondásokat diadalmasan megoldó új stádiumnak tekinti, és a nembeliség, pártosság fogalmait nélkülözhetetlen kategóriákként idézi meg. A kommunizmus a szövegben Lenin és Marx meghatározása alapján „a szabadság igazi birodalma”-ként, az emberek számára teljes jólétet, szabad fejlődést biztosító társadalomként jelenik meg,³ s az épületes fejtegetést Lukács György sommázó (a kommunista gondolkodás föltétlen elsőbbségét, erejét, megoldó potenciálját hangsúlyozó) szavai zárják. „A szocialista humanizmus teszi lehetővé azt, hogy a marxi esztétikában egyesüljön a történelmi és a tisztán művészi megismerés, hogy a történelmi és az esztétikai értékelés mindenütt egy központban fusson össze. Így a marxi esztétika éppen azt a kérdést oldja meg, amellyel elődei, ha igazán nagyok voltak, a legkeservesebben vívódtak, amelyet a kisebbek éppen ezért mindig félretoltak: a műalkotás örök érvényének, esztétikai értékének egységét a történelmi folyamattal, amelytől ezek a műalkotások éppen tökéletességükben elválaszthatatlanok”⁴

2.

A XX. század utolsó harmadában született magyar *Világirodalmi Lexikon* és az Abrams szerkesztette irodalmi szótár összehasonlítását még soká folytathatnánk. De bármeddig tartana, bármilyen széles körökre terjedne ki egybevetésünk, az amerikai kiadvány fölnyét sehogy sem tudnánk eltagadni. A *Glossary...* magyarra fordítása és megjelentetése e belátás fényében nagyon is időszerű volna; a szakma, az egyetemi oktatás kezébe végre valóban használható kézikönyv kerülne. De a szótár bemutatása után a szótár ürügyén is szeretnék megfogalmazni néhány gondolatot. Konklúziós vélemények, sommázó helyzetértékelések mozgolódnak, mocoognak bennem, az irodalomértés, az elmélet általános kérdéseivel s a magunk helyzetével, szituáltságával kapcsolatban volnának mondandóim. E mérlegelő, tisztázó gondolatfolyam felfakadását nyilvánvalóan a huzamos szótárolvasás segítette, serkentette. A glosszárium, a szótáralakzat, a szócikkforma ugyanis különös, érdekes műfaj, s ha furcsán hangzik is, a lényegkifejezés, koncepció-megjelenítés szempontjából sajátos előnyben van a terjedelmes értekezéssel (monográfiával, disszertációs tanulmánnyal) szemben. A megfelelő szócikknek minden ellenkező

híreszteléssel szemben nem a felületesség, a leegyszerűsítés a differentia specificája, hanem a lényegre csupaszítottság, a szóban forgó tartalom világos kirajzolása, a bemutatott gondolat értékének, újdonságának markáns jelzése. A szócikkíró egyáltalán nem lehet járatlan azoknak a bonyolult, kusza gondolati utaknak a feltérképezésében, amelyeket a bemutatott eszme a maga kialakulási formájában bejárt (sőt, akkor tud megfelelően működni, ha a problémagombolyagnak éppen ő a legjobb szakértője), de a kanyargós spekulációs ösvényekbe nem szabad belevesznie, s a *gondolati végeredményeket* markánsan, tisztán kell prezentálnia. Az értekezéstípusú, terjedelmes tanulmányok műfajában sokféle misztifikációs lehetőség áll rendelkezésre, s a koncepció kontúrjai egykönnyen elveszhetnek; a jó szakszótárban, szaklexikonban viszont a magasabb, lényegkiemelő perspektíva dominál, az eszmék, koncepciók, fogalmak összehasonlító, értékelő bemutatása evidenciának számít. *Az irány itt mindig meztelen*, hogy kiváló irodalmár kollégám szellemes tanulmánycímét parafrázáljam.⁵

A mondottak szemléltetésére az *A Glossary of Literary Terms* bármelyik szócikkét idevonhatjuk. A könyv *Interpretation and hermeneutics* című, ötoldali ismertetésében például Friedrich Schleiermacher, Wilhelm Dilthey, E. D. Hirsch és Hans Georg Gadamer megértéstudományi alapeszméi és alapfogalmai jelennek meg; a *szerző*, a *szándék*, a *szövegjelentés*, a *szövegértelmezés*, az *intenció* és a *hermeneutikai kör* képzetei felelnek egymással – pörén, lényegre csupaszítva. A szócikk a schleiermacheri, gadameri szövegek tanulmányozását természetesen nem teszi fölöslegessé, de a hozzájuk kapcsolódó latoló, elrendező, tisztázó végső gondolatmunkát közvetlenül segíti: kérdéseket ébreszt, viszonyító, viszonylagosító, relativizáló töprengést generál, a mérlegelő egybevetés, összehasonlítás gesztusait evidensen kiprovokálja. Terminusok, előfeltevések, gondolati eredmények itt misztifikációs erőtereiktől elszakítottan jelennek meg, fogalmak látványos árnyéktáncra, névvarrás-mágiára, gondolatirányok összegubancolása, okfejtések, következtetésiáncok elnyújtása nem támogathatja meg az érvelést. Nem csoda, hogy a megértéstudomány sugárkoszorúja e helyzetben némileg meg is fakul. A humaniorák sokféleségét általános érvényre hozó igyekezet akár hiteltelennek, a szaktudományos alapokkal, támaszokkal nem rendelkező filozófiai okoskodás elégtelennek tűnhet, a *horizontösszeolvadás* látványos műszava mögött nemigen tapintunk korrekt, konkrét magyarázatot, s a megértés lehetséges voltát és lehetetlenségét hirdető iskolák makacs szembenállása is a mindenkori

teória sarkító, kiélező hajthatatlanságára, csököttségére figyelmezteti az olvasót. Egy szó mint száz, a korrektszóciikk alapján a hermeneutika egyáltalán nem az irodalomtudomány mentorának, tekintélyes tanítójának tűnik, sőt némileg az újkori gnosszeológia, ismeretelmélet meddőségét, egy helyben topogását idézi fel előttünk.

A megítélő, összehasonlító, relativizáló készenlélet az irodalmi szótár természetesen nemcsak elkülönülten, az egyes szócikkek vonatkozásában váltja ki, de sűrűn ébreszt átfogóbb, nagyobb körökre, az irodalomértés pillanatnyi állapotára vonatkozó reflexiókat is. S ne csodálkozzunk, ha e reflexiók újfent kritikai színezetet nyernek: a lényegükre csupaszkodott iskolák és teóriák nemigen tudják eltitkolni gyengeségeiket, nem képesek elfedni, hogy egymásnak számos ponton ellentmondanak, s hogy érvelési útjaik következtelenségekkel, megtorpanásokkal tarkítottak. Az orosz formalizmus esetében például a következtelenséget már a gondolatrendszer elindításakor s a továbblépés megválasztásakor érzékelhetjük. Sklovszkijék ugyanis az irodalmat az érzékelés, észlelés felől közelítik meg. A költészet és a széppróza szerintük az *osztranyényeje* jegyében létezik, azaz a mindennapi, automatikus észlelés meghaladásához s egy új, speciális érzékelési mód működtetéséhez köthető. Az érveléssel mindeddig nincsen semmi baj, de a további operatív műveleteket már nem láthatjuk következetesnek és logikusnak. A formalista alapgondolat ugyanis (csaknem száz év távlatából ez világosan kitűnik) evidensen a kognitív poétika irányába mutat. Az ezredfordulón megszerveződő kognitív poétikusok: Peter Stockwell, Mark Turner, Reuven Tsur és társaik éppen valami ilyes origópontból, a különleges, sajátos érzékelés felől indítják meditációjukat. Nagy különbség persze, hogy Tsurék a sklovszkiji „ötletcsírát” átformálják, életösszefüggésekbe helyezik, tudományos érvekkel veszik körül, a kognitív tudományok és előzményeik (például a Gestalt-pszichológia) körébe is beágyazzák. A költészet az ő felfogásukban a mindennapi észleléshez kapcsolódó, mechanikus „clear-cut” észlelés türannikus uralmát töri meg, a hűmán adaptációs mechanizmus érdekes, alkotó módosításaként tartatik számon; a tudományos viszonyrendszer tehát a biológikumtól sem szakad el teljesen.⁶ A *különleges észlelés* origópontja e kibővítést, továbblhadást – mint már jeleztem – nagyon is logikusan, evidensen követeli meg. Sklovszkijék azonban a múlt század elején egyáltalán nem léptek tovább. S nemcsak azért nem, mert az akkori tudományos környezet a továbblépéshez még jóval kevesebb segítséget kínált. A megtorpanás az iskola belső ellentmondásosságára is visszavezethető.

Úgy is mondhatnám, hogy a következtelenségre az orosz tudósoknak jó okuk volt. A különleges érzékelés mellett ők ugyanis egy másik fontos alapeszméhez is messzemenően ragaszkodtak. A művészi alkotás teljes önlevőségének, a szociokulturális viszonyoktól való elkülönültségének elve hasonlóképpen fontos volt számukra, s úgy gondolták, úgy híresztelték: a tudományosság kritériuma a belső konstitúcióegyüttes tanulmányozása, a különböző *prijomok*, forma- és struktúrateremtő eljárások feltárása. A két elv: a *különleges észlelés* és a *világtól független konstitúció* elve végül is nyilvánvalóan nem fér össze: az észlelés-elv a világ fele vezet, a szeparációs étosz, a konstitúciós elv evidensen elzár a világtól. Viktor Sklovszkijék a maguk szempontjából, a formalista gondolathalmaz (látszat) egységének megőrzése szempontjából tulajdonképpen nagyon is hasznosan jártak el, amikor egy ponton megálltak s nem lépnek tovább.⁷

A fő-fő tudományos igazságként prezentált konstitúció-elvet a XX. század második felében ismeretesen a dekonstrukció iskolája vitte tovább. Az irodalmi művet a francia, amerikai dekonstruktivisták az orosz formalistákhoz hasonlóan ugyancsak a belső jelviszonyok tükrében szemlélték. De ők még a korábbi egyoldalúságra is rálicitáltak. A belső konstitúcióból már nem *prijomokkal* összetartott jelentésegységeket hámoztak ki; az irodalmi mű jelentéskoherenciáját voluntarista ideológemaként, tévesztett illúzióként fogták fel, s az irodalmi alkotás alapsajátóságát (ontologikus lényegét) a szüntelen jelentéseltérítések fényében pillantották meg. Az egymásnak ellentmondó jelentésjátékok erős elméleti igazságát a dekonstruktőrök Derridára alapozva, sajátos, speciális retoricitás- és metaforaelméletben horgonyozták le. Az elkerülhetetlen, minden nyelvi megnyilvánulásban jelen levő metaforikusság eszerint mindegyre kimozdítja, eltéríti a jelentést, s a konstruáló szövegértelmezést eleve céltalanná, reménytelenné (önkényessé, erőszakolttá) teszi. E „nyelvfilozófia” és „metaforaelmélet” hazai tájainkon különösen nagy presztízst nyert, noha gyengeségei, ellentmondásai fölöttébb evidensnek látszanak. Az amerikai George Lakoff és Mark Johnson már 1980-as könyvükben⁸ megjelenítettek, kifejtettek egy egészen másféle (a dekonstrukciós teóriát nyilvánvalóan opponáló) metaforakoncepciót. A metaforikus, metonimikus szó- és fogalomalkotások Lakoffék szerint egyáltalán nem valamiféle jelentéseltérítő nyelvi akarat ágensei, hanem az ember valóságteremtő nyelvi műveleteinek nélkülözhetetlen segítői. A metaforizáció – a kognitív nyelvészek így látják – a beszédbe, nyelvbe, gondolkodásba mélyen beépülve, többnyire automatizáltnan működik. Az élet=utazás, az

emberi test=tartály metaforákat (a rész-egész, centrum-periféria, kiindulópont-út-cél sémákat) ösztönös természetességgel alkalmazzuk; segítségük nélkül egyáltalán nem tudnánk világot konstruálni, nem tudnánk a tárgyakat, jelenségeket, fogalmi entitásokat kategorizálni, elrendezni. A mindennapokban használt metafora persze nem azonos az irodalomban szereplő metaforával, de a *világteremtést segítő* és a *jelentésselterítést beteljesítő* funkciók között így is áthidalhatatlan szakadék tátong. A metafora eltérítő hatalmát valló dekonstruktőröknek a kognitív nyelvészet kihívásával komolyabb tudományos vizsgálódások során kellene szembenézniük.

A formalisták által megalapozott és a dekonstruktivisták által betetőzött kizárásos, intern, konstitúcióelvű látást persze sok más elméleti irányból is érték támadások. Az újhistorizmus, a neokolonialista elmélet a szociokulturális nézőponthoz visszatérve történelmi, hatalmi meghatározottságokra utalt, a pszichoanalitikus kritika a manifeszt látszatokat elutasítva mögöttes, latens jelenségeket keresett. Az irodalmi darwinizmus, a kulturális materializmus az intern irodalmi vizsgálat elégtelenségére rámutatva az evolúciós, szociobiológiai, „biogrammar” közelítés mellett tette le a voksát. A feminista elmélet az új historizmushoz, a neokolonialista szemlélethez hasonlóan a „gyanú hermeneutikáját” érvényesítette. A férfi alkotók megteremtette irodalmi műveket nagyjában-egészében a fallogocentrizmus (fallogocentrizmus) közvetítőiként fogta fel, a karakterekből, történekekből, értékeállításokból mindegyre a maskulin dominanciájú társadalomvilág manipulációt olvasta ki. A feministák a manifeszt-latens szemléletet középpontba helyezve s a determináció vízióját megalkotva, mondhatni, szükségképpen jutottak el a Jacques Lacan-i nyelvi pszichoanalízishez. E ponton azonban nagy bajba kerültek, hiszen, a lacani gondolatmenetet következetesen alkalmazva és a nyelvbe helyezett egyetemes determinációt elfogadva fel kellett volna számolniuk azt a feminista étoszt, amelynek képviselőre az iskola létrejött. (Ha a nyelv determinációs ereje már eleve, az egyedfejlődés legkorábbi szakaszaiban mindent eldönt, meghatároz, akkor a férfielnyomás, a maskulin fallogocentrizmus fogalma teljességgel szétporlad, megkonstruálása és alkalmazása értelmetlen, következetlen, hasztalan elvi műveletté válik.)

Kritikus, ellentmondásokat, egymást kizáró gondolati irányokat, inkompatibilitásokat kereső és bemutató reflexióimat még soká folytathatnám, bővíthetném. De e rövidebb tanulmány keretein belül természetesen nem törekedhetek még csak relatív teljességre sem. Abrams szócikkeitől inspirálva, összefoglalásain eltöprengve

mindössze néhány példát akartam felhozni arra, mennyi belső ellentmondás terheli a modern és posztmodern teóriákat, mennyi következtetési, érvelési zavarral, megbicsaklással, inkorrektsséggel terheltek e rendszerek, mennyi antagonisztikus ellentét feszül közöttük, s mennyire nem nyújtanak reményt valamiféle jövőbeli egyeztetésre, szintetizálásra. Az irodalom elméletét persze masszív, diadalmas tudományként is be lehet mutatni – aki ezt teszi, lelke rajta –, de én az egyes irányokat fürkészve a régi nagy magyar gondolkodó szavaira emlékezem vissza: sok világosságot, s kevés meleget látok érzek a láthatáron. Nem tudnék magabiztos, afirmatív, szilárd, egyértelmű ítéletet, választ formálni a posztmodern-modern irodalomelmélet, irodalomértés újító teljesítményének erejét, mértékét latolgatva sem. A különféle teóriák – magától értetődik – egyáltalán nem voltak haszontalanok. Már csak azért sem, mert látószögünket bővítették, megfigyeléseink irányát hasznosan irányították, módosították: a konstitúcióelv minden problematikus-sága ellenére ráterelte figyelmünket az irodalmi mű belső szervezetére; a narratológia megláttatta, s megfigyeltette velünk a tudatábrázolás és az elbeszélés módozatait; a recepcióesztétika jogos érdeklődést ébresztett a befogadás processzusai iránt; a pszichoanalitikus, feminista kritika a felszín alatt megbúvó latens pszichológiai, társadalmi, hatalmi-ideológiai jelentések sorát tette láthatóvá. De a totális, teljes megújítás mégiscsak elmaradt. Az elmélet a régi, egyszerű irodalmi ész fogalmait felülírni, kitörölni, leváltani végül is nem tudta. A *mit akar mondani?, miért szép?, mi az értelme?* kérdések a hetvenes években, meglehet, együgyűnek, meghaladottnak tűntek, de az ezredfordulóra visszaszívárogtak, visszalopakodtak a tudományba, irodalomértésbe, kritikába.

Az Abrams-szótár szócikkein medítálva, s a teóriák újdonságértékét latolgatva érdemes egy minutára az elmélet hőskorára, a teoretikus áttörés időszakára is koncentrálnunk. Vessünk futólagos pillantást a hetvenes évekre, idézzük magunk elé és tegyük mérlegre néhány vonatkozásban az akkoriban roppant fontosnak látszó fogalmakat, tudományos ajánlatokat! Vizsgálódásunk annál is indokoltabb lehet, mert e tudományos ajánlatok közül nem egy mindmáig komoly presztízzsel, befolyással rendelkezik. Átütő erejű pozitívumokról megint csak nem tudnék beszámolni. Pedig hát igazán annyi mindent megtettünk. Struktúrákat-szisztémákat fürkészünk, a költői én helyébe *feladót* állítottunk, hagyomány helyett *kódot* mondtunk, *ikon*, *index*, *szimbólum* jelcsoportokat jelöltünk ki, a regény hőst az alany, cselekvését az állítmány mintájára képeltük el. De, úgy tűnik, mindez hiába volt.

A jakobsoni innovatív kommunikációs modell és poétikai funkció, a pierce-i jelemélet, a mondattani analógiára épített narratológia, a strukturalista rendszergondolat, a szemantika és szemiológia végül egyáltalán nem váltotta meg az irodalomértést, az irodalomtudományt. 2014-ből visszanezve már azt is bánjuk, hogy elhittük: a saussure-i nyelvészetet mintatudományként elfogadva az absztrakt nyelv oppozicionális vizsgálatával, s nem a beszélés, beszélés-megértés ügyével érdemes foglalkoznunk.

A nyelvészet problémájához érdemes néhány további megjegyzést fűznünk. Már csak azért is, mert a saussure-i modell, a strukturális, hálózati, jelentés-megkülönböztetésekkel, oppozíciókkal felruházott nyelv látomása Derridán, Lacanon és a dekonstrukción keresztül mindmáig nagy hatáskörrel befolyásolta az irodalomértés módozatait. De feltétlenül utalnunk kell arra is, hogy a modell hiteles, erőteljes kritikáját mára maga a nyelvészet alkotta meg, gyöngyözte ki magából. Az elmúlt harminc-negyven évben a lingvisztikában nagyon sok lényeges változás történt. A hatvanas-hetvenes években a saussure-i vízióval és a formális, generatív struktúrákat feltáró tudományos igyekezettel szemben a másféle érdeklődésű (dialektológiai, társasnyelvészeti) törekvések még csak szórányosan jelentkeztek, s akkor is a nyelv-tudomány perifériáján foglaltak helyet. A kilencvenes évekre viszont az arány jelentősen módosult. A „rendszernyelvészetet” nagyon nagy kihívás érte. Az Egyesült Államokban mind jobban terjedő kognitív nyelvészet alternatív tudományeszményt vázolt fel, és a régi lingvisztikai gondolatokat sorban megkérdőjelezte. Az absztrakciós nyelvfogalmat eliminálta (az erre építő jelentéstant elutasította), a nyelvtudomány centrumába a beszédteremtés (a közlés és a megértés) processzusát helyezte, a pragmatika bekalkulálását, az életvonalatkozások világgával való összekapcsolódást nélkülözhetetlennek látatlátta, és energikusan sürgette. A kognitív nyelvészek – mint már utaltam rá – az ember nyelvi kategorizálását, metaforaalkotó tevékenységét természetes, életszerű folyamatként mutatják be, s a kiváló magyar kutató, Szilágyi N. Sándor nemcsak a formalizáló alaktant korrigálja folyamatosan az analógiás nyelvteremtés példáival, de a nyelvtudomány teremtette fogalmi absztraktumokat vizsgálva, átvilágítva általános tudományódszertani szempontból is újító, megszívlelendő észrevételeket tesz.

A második évezred elején a lingvisztika, meglehetősen új mintatudományi példát mutat az irodalomtudománynak, de persze egészen másféle alapokon, mint ahogyan a saussure-i, strukturalista (s a derridai, dekonstrukciós) metodika tette. A két diszciplina: irodalom- és nyelvtu-

domány érdekei és keresési irányai – 2014-ben úgy tűnik – sok ponton esnek egybe. Az életvonalatkozásokat mellőző, egyoldalúan szisztematizáló, csekély megértési fokkal működő metodika meghaladása mindkét tudománynak alapvető érdeke. Szemléltessük e közös érdeket egy illusztratív példán, mutassunk be egy érdekes, tanulságos egybeesést! A kettős történet Ludwig Wittgenstein „family resemblance” elvéhez kapcsolódik. A kiváló gondolkodó *Filozófiai vizsgálódásaiban* a játék fogalom elemzése során jutott ahhoz a belátáshoz, hogy a dolgok nagyobb halmazát fürkészve, s a meghatározáshoz muníciót gyűjtve nem kell valamiféle minden tagra érvényes közös sajátást keresnünk. Ilyen szükséges és elégséges feltétel ugyanis egyszerűen nem létezik. A kártya, a sakk, a labdajátékok más-más értelemben játékok, bár bizonyos hasonlóság van közöttük. E hasonlóságok magyarázatához alkotta meg Wittgenstein a „family resemblance”, a „családi hasonlóság” elvét. A játékok, akár a család, nem az egymű és azonos rendű kapcsolódások, hanem „az egymást átfedő és keresztező hasonlóságok bonyolult hálóját”⁹ prezentálják. A kognitív nyelvészet és a modern műfajpoétika érdekes módon szinte egy időben érezte meg, hogy a családi hasonlóság elve hasznos segítséget adhat a megértés útjában álló szisztematizációs kényszerek leküzdésében. A kognitív nyelvészet a family resemblance elvéből a protipusalapú kategorizáció elméletét fejlesztette ki, az irodalomtudomány pedig (Alastair Fowler és mások révén) Wittgenstein gondolatait egy, a mechanikus szemléletet meghaladó intelligensebb, autentikusabb műfajelméleti elképzelés megalapozásához, érvényesítéséhez használta fel.

A kognitív nyelvészet és műfajelmélet nagyon helyesen teszi, ha régi, rossz előítéleteket számol fel. A megújulás sürgető igénye mindazonáltal nem jelentheti a múlt teljes elutasítását, lebecsülését. Az elemző, ha a „rég” negatív minősítését az időbeli távolságra alapozza, egyszerűen rosszakaratú ostobaságot művel. Nekünk, magyaroknak különös buzgalommal kell keresnünk a tradíció kínálta lehetőségeket. A mi nívós, sokrétű irodalmi kultúránk ugyanis elvi, elméleti kérdésekben is sok tanáccsal, érdekes, figyelemre méltó tapasztalattal szolgál. Kemény Zsigmond, Arany János, Horváth János, Karácsony Sándor, Barta János írásai például már magukban is hatalmas arzenált, elméleti készletet, lehetőség-együtttest jelentenek, már persze akkor, ha a neofita irodalmi tudat kicsinyes perspektívája helyébe tágabb látószöveget állítunk, s az elméletellenesség címkejét irodalomértésünkre ragasztó inszINUÁCIÓS előítéletektől végképpen megfedkezünk. Kemény Zsigmond 1853-as regényelméletéről például,

a mű modern vonásait fürkészve éppen csak azt állapíthatjuk meg, hogy az esszé tanulmány a kultúrtörténeti szituáció-bemutató terén körültekintőbb, hitelesebb mint a világhírű *Die Theorie des Romans*; hogy a regényt a kétezer utáni amerikai kutatásokkal egybevégyve evidens történeti fenoménként mutatja be, adottságait, sajátosságait recepcióesztétikus, szociokulturális gondolkozásmódot alkalmazva szálazza, göngyöli ki; hogy eszmetörténeti álláspontja David Hume és Jürgen Habermas helyzetértékeléseivel vág egybe, s hogy több ponton Ortega és a kognitív regénypoétikusok gondolataihoz is evidensen kapcsolódik, azaz a regényt a standard költői, irodalmi csoportoktól elkülönítő, sajátos műfajként látta.

A hetvenes évek előítéleteitől való megszabadulás, a szisztematizáló kényszerek elvetése és a modern elmélet reflektív szemlélete együttesen hozzásegíthetnek ahhoz is, hogy logikus, rendszerezett, kognitív gondolkozás és beleélés, ráérezés, intuíció kettősségét arányosabban gondoljuk el. Semmi okunk nincs rá, hogy az utóbbira ostoba göggel, lebecsülő ellenszenvvel tekintsünk. Az intuíció éppen nem a tudomány ellensége, hanem nagy segítőtje, hiszen, míg a korrekt tudomány csak a természet- és embertudományok pillanatnyi felkészültségéhez képest kockáztathat meg kijelentéseket, a „szimpatikus embertudomány” a genetikus, antropológikus élmények, bizonyosságok mélyrétegeiből képes sok mindent felszínre hozni. A kommunizmus korát megelőző, művelt és méltó magyar tudósnemzedékek persze mindezt jól tudták, s a többrétű, körültekintőbb szemlélet mellett még a hetvenes évek „modernizációs” szorításában, présében is hitet tettek. „Előljáróban meg kell jegyezni, hogy külön szín vagyunk a szakma fővárosi vagy más művelőihez, az akadémiai intézethez és a főiskolákhoz képest. Összeköt bennünket az, amit élményi esztétikának szoktak nevezni. Megvannak ugyan az esztétikai és poétikai alapfogalmaink [...] de sohasem a fogalmakból indulunk ki, hanem mindig a mű egészéből [...] Ha országos viszonylatban veszi szemügyre valaki a módszereinket, valószínűleg régieseknek, avultaknak fogja őket találni. Meg kell mondanom, hogy mi debreceniek – elsősorban magamra is áll ez – tudatosan nem vagyunk ultramodernek, a szemantika, a strukturalizmus, a matematikai módszerek kevés nyomot hagytak rajtunk – s ebben talán lemaradunk az akadémia Irodalomtudományi Intézete mögött; de aki könyveinket vagy tanulmányainkat ismeri, az talán azt is megérzi, hogy amit elvesztünk a réven, azt bőségesen megnyerjük a vámon.”¹⁰ Barta János 1976-os beszélgetés-interjújának idevont részlete már csak a szuverenitás természetes, nyugodt vállalása

miatt is nagyon figyelemre méltó. A második évezred elején, a félelem alkalmazkodó reflexei uralta korunkban ugyan hol volna magyar tudós, aki ilyen természetes méltósággal merné magát „régiesnek” nevezni, ilyen határozott távolságtartást merészelné kifejezni az akadémiai intézettel s a tudomány más, mértékadó fórumaival szemben? De mennyire helyénvalónak látszik ma már az is, amit Barta a strukturalizmusról, a szemantikáról mond! S milyen időszerű, hogy – a fogalmi árnyéktáncok tiszteletére idomított kutatói közösségeknek ellentmondva – a művészközpontú figyelembe vételének biztosítottságát, és a fogalmiságot szükséges, de ehhez képest másodlagos szerszámnak, tényezőnek tekinti. (A hermeneutikai tudat igazi értéke az új tapasztalásra való készségben és sohasem a fogalmi biztonságban van – állította a nyolcvanas-kilencvenes évek egyik legtöbbet idézett és leginkább respektált szerzője, Hans Georg Gadamer is.)

Persze miféleképpen a körültekintőbb figyelmeztetések a hetvenes–nyolcvanas évek ideges-lázás tudományos világában már nem juthattak érvényre. A kommunizmus tiltó, gátló primitívsége után a frusztrációs-kompenzációs energiáktól táplált korszerűségvágy viharos erővel tört ki, és minden körültekintést félresöpört. A tudományos presztízs mechanikusan a fogalmakhoz s a modernitásszimbólumokhoz tapadt, elméleti gondolkozásunk a terminusok, gondolatirányok, nézőpontok ellenőrzése, átmeditálása helyett megelégedett a felmutatásokkal, a jártasság, bennfentesség prezentációival, mutatványjaival. A tradícióhoz fordulóra ekkoriban egykönnyen a régimódiság árnyéka vetült, a többoldalú latolgató értékelést gyakran övezte gyanú a modern irányok szószólói részéről. Illusztrációs példát sokfelől hozhatnánk, válasszuk ki ezúttal Gyergyai Albert 1974-ben megjelent recenziós tanulmányát. A dolgozat *Az el nem ért bizonyosság* című antológiát bírálta, és a strukturális metodika több elemére utalva a „régis” s az „új” irodalmi módszerek, attitűdök érvényén, igazságán töprengett. „Semmi sem természetesebb [...] mint az új idők új hangjainak kihallása és követése; de az a tény, hogy egy módszer új, elég-e értékmérőnek? s épp ez a gyors változás nem teszi-e valamennyit gyanússá? [...] megvallom, nem tudom, melyik az egyetlen s mindenható módszer, amely a kritikát vagy az *irodalomtörténetet* szerves, biztos, »mérnöki pontosságú« tudománnyá emelné, s mind az alkotó mibenlétére, mind az alkotás tudatos vagy öntudatlan folyamatára, az alkotásra önmagában s az olvasóhoz való viszonyára választ, határozott választ adna, a filozófus, a történész, a lélekűvár, az esztéta, a szociológus különböző, de egyformán jogos kérdései s követelményei szerint. Mind-

ez, legalább egyelőre s valószínűleg még sokáig, utópia; a régiek csak megközelítőleg és óvatosan válaszoltak a legfőbb, központi kérdésre, s beérték a problémák körülhajózásával; a fiatalok, mármint a hetek, bátrabbak, kíváncsibbak, öntudatosabbak, nem érik be, mint elődeik, kevéske imbolygó fénnel, hanem teljes sötétségben keresik a biztos pontokat.¹¹ – fejtegette a recenzens Szegedy-Maszák Mihályék produkcióján medítálva.

Az *Irodalomtörténet*ben publikált írás megjelenésekor nem kapott értő, elemző figyelmet, sőt, Gyergyai Albertre a régimódi-nyugatos literátor címkéje került. Pedig hát az idős tudós problémaérzékenysége mai szemmel nézve jól működött. Az általa megjelenített kételyek, kételykérdések: a kor tudományos divatjaitól, a strukturalista befolyástól való idegenkedés, az irodalom, irodalomértés tudományossági kritériumainak latolása, a vitathatatlan tudományos eredmény és az irodalmi beszéd összehangolását igénylő óvások, a presztizsteremtő, presztizscélú mutatóvagy elemek elszaporodása miatt érzett aggodalom bizony fontos megsejtések, óvások, előrejelzések voltak. A megoldó, afirmatív, pozitív válasz kontúros körvonalait, irányait közvetlenül nem rajzolták ki, megszívvelésükkel mindazonáltal nemcsak 1974-ben, de a nyolcvanas–kilencvenes években és az ezredfordulón is jól jártunk volna. Sok-sok vargabetűt, zsákutcát tarthatunk volna meg mindannyiunk számára.

JEGYZETEK

- 1 A dolgozatok Abrams irodalomkritikával és irodalomelmélettel foglalkozó tanulmánykötetében található. (*Doing Things with Texts*. New York. London W. W. Northon & Company, 1989.). A dekonstrukciót átfogóan bíráló két kötet pontos könyvészeti adatai: *The Emperor Redressed: Critiquing Critical Theory*. Tuscaloosa, University Alabama Press, 1995; *Theory's Empire: An Anthology of Dissent*. New York, Columbia University Press, 2005.
- 2 *Világirodalmi lexikon*. Negyedik kötet (főszerkesztő Király István), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 666.
- 3 I. m., 666.
- 4 I. m., 666.
- 5 Takács Ferenc: *Az irány meztelen*. *Mozgó világ*, 2009/2, 116–119.
- 6 E „biológiai” beágyazás sok tekintetben kétségkívül hasznos, de szellemtudományi szempontból korlátozónak, egyoldalúnak is tűnhet, s, bár az iskola korrektségét, tudományos komolyságát éppenséggel elismerjük, be kell látnunk: az észlelési mechanizmusok megvilágításához nélkülözhetetlen agyműködés-kutatások ma még messze nem szolgáltatnak elég muníciót a kognitív poétika számára.
- 7 Az orosz formalizmus elméletéről részletesebben írok *Szavak tánca és árnyéktánca* című, az Argumentum Kiadónál 2014-ben megjelent könyvemben a 119–126. oldalakon.
- 8 George Lakoff-Mark Johnson: *Metaphor We Live By*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 1980.
- 9 Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1998, 58.
- 10 Barta János: *Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 404–405.
- 11 Gyergyai Albert: „Az el nem ért bizonyosság”. *Irodalomtörténet*, 1974/3, 405–406.